

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Bijbelhandschriften uit Qumran en elders bij de Dode Zee

Meer, M.N. van der; García Martínez F., Tigchelaar E.

Citation

Meer, M. N. van der. (2003). Bijbelhandschriften uit Qumran en elders bij de Dode Zee. In T. E. García Martínez F. (Ed.), *Fragmenten uit de woestijn. De Dode-Zeerollen opnieuw bekeken* (pp. 95-110). Zoetermeer: Meinema. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/14194>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/14194>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoofdstuk 6

Bijbelhandschriften uit Qumran en elders bij de Dode Zee

Michaël van der Meer

Bijbelboeken

In de grotten van Qumran, maar ook op andere vindplaatsen rond de Dode Zee zijn bijbelhandschriften gevonden. Het gaat om zo'n tweehonderd handschriften uit een totaal van ruim achthonderd verschillende zogenaamde Dode-Zeerollen. Deze handschriften hebben met elkaar gemeen, dat ze delen bevatten van de tekst van de boeken die *nu* tezamen het Oude Testament vormen. Ze zijn geschreven in de periode voor en vlak na het begin van de christelijke jaartelling, dat wil zeggen tussen circa 250 voor Chr. en 100 na Chr.

Dit onderscheid tussen bijbelhandschriften en niet-bijbelse handschriften kent zijn problemen. Het gaat hier namelijk om handschriften van boeken die *nu* in de Hebreeuwse bijbel, het christelijke Oude Testament, te vinden zijn. In de periode dat deze handschriften geschreven werden, bestonden veel boeken van het Nieuwe Testament nog niet en was er zeker nog geen sprake van een gezaghebbende verzameling nieuwtestamentische boeken. Met 'bijbel' wordt hier dan ook steeds alleen de Hebreeuwse bijbel, dus het Oude Testament, bedoeld. Maar was er in deze periode al sprake van een gezaghebbende verzameling van boeken waarvoor we nu de term 'canon van het Oude Testament' hanteren? De meeste van de boeken die nu samen het Oude Testament vormen, golden in de tweede en eerste eeuw voor Chr. als gezaghebbend. Maar dit kan ook gegolden hebben voor sommige boeken die nu worden aangeduid als deuterocanonieke (Jezus Sirach, Tobit) en apocriefe boeken (*Henoch, Jubileeën*, sommige van de *Testamenten van de Twaalf Patriarchen*). Ook die boeken zijn tussen de Dode-Zeerollen gevonden, en soms in grotere aantallen dan de oudtestamentische handschrif-

ten. Sommige geleerden denken dat de omvang en de precieze tekst van de Hebreeuwse bijbel al in de Makkabese periode (vanaf circa 164 voor Chr.) werd vastgesteld, maar anderen menen dat dat pas gebeurde na de val van Jeruzalem in 70 na Chr. en na de Qumranperiode, dus aan het eind van de eerste eeuw. In dat laatste geval is het onderscheid tussen bijbelhandschriften en niet-bijbelse handschriften een anachronistische verdeling. Hier beperken we ons tot de boeken die nu onderdeel vormen van het Oude Testament. Voor het gemak noemen we die kortheidshalve bijbelboeken.

De handschriften

Een paar algemene gegevens: de handschriften die hier aangeduid worden als bijbelhandschriften werden gevonden tussen de overige Dode-Zeerollen in alle elf grotten van Qumran met uitzondering van grot 9 en 10, en ook in Wadi Murabba'at, Wadi Sdeir, Nahal Hever, Nahal Se'elim en Masada. Met uitzondering van het boek Ester zijn van alle boeken van het Oude Testament een of meer exemplaren gevonden. De bijbelhandschriften bevatten in de regel slechts de tekst van één enkel bijbelboek (de twaalf kleine profeten, de boeken 1 en 2 Samuël, 1 en 2 Koningen, 1 en 2 Kronieken en Ezra-Nehemia gelden telkens als één boek). Slechts in een paar gevallen bevat een rol uit Qumran meer dan een bijbelboek. Alleen al om die reden is het moeilijk te spreken van een 'Dead Sea Scrolls Bible', zoals de titel van een recente Engelse vertaling van een aantal van deze handschriften suggereert.

Van sommige boeken zijn relatief veel verschillende exemplaren gevonden: Genesis 24 verschillende exemplaren, Exodus 19, Leviticus 16, Numeri 12, Deuteronomium 34, Jesaja 22 en van het boek van de Psalmen of 'Psalter' 39 exemplaren; van de meeste boeken zijn er beduidend minder exemplaren gevonden. Opmerkelijk is verder dat de boeken niet alleen in de oorspronkelijke Hebreeuwse tekst bewaard zijn gebleven, maar dat van een aantal boeken ook een oude Griekse of Aramese vertaling is gevonden. Opvallend is ook dat een aantal Hebreeuwse hand-

schriften niet geschreven is in het bekende zogenaamde 'kwadraatschrift', maar in het paleo-Hebreeuwse handschrift. In sommige handschriften die in het reguliere kwadraatschrift geschreven zijn, vinden we de naam van God, JHWH, geschreven in het paleo-Hebreeuws, of soms nog voorzichtiger aangeduid met alleen vier puntjes.

De discussie die een paar jaar geleden in Nederland werd gevoerd over de vraag hoe de naam van God moest worden aangeduid in de Nieuwe Bijbelvertaling (de HEER, de HEERE, de Eeuwige) is kennelijk al een eeuwenoude discussie.

In nagenoeg alle gevallen zijn van de oorspronkelijke rollen alleen snippers bewaard gebleven. Van het bijbelboek Jozua, waarvan drie handschriften gevonden zijn (4QJozua^a, 4QJozua^b en XJozua) is in totaal minder dan een half procent bewaard gebleven. Veel van wat er op die handschriften gestaan moet hebben, kunnen we alleen nog maar reconstrueren. Alleen de eerste van twee Jesajarollen uit de eerste grot van Qumran (1QJes^a) is nagenoeg compleet bewaard gebleven. In de meeste gevallen zijn we echter aangewezen op het ontcijferen van amper leesbare tekens op snippers die soms niet groter zijn dan een postzegel.

Het belang van de rollen

Waarom zo veel moeite steken in het ontcijferen en publiceren van een enorm aantal snippers? Om die vraag voor de bijbelhandschriften goed te beantwoorden is het nodig eerst in te gaan op de handschriften van het Oude Testament die bekend waren voor de vondsten bij de Dode Zee.

Het oudste complete handschrift van het hele Oude Testament in de oorspronkelijke Hebreeuwse taal werd geschreven in het jaar 1006 na Chr. Het handschrift bevindt zich in de bibliotheek van Sint-Petersburg (voorheen: Leningrad) en draagt daarom de Latijnse naam *Codex Leningradensis*. Als we de verhalen over de eerste koningen van Israël, Saul, David en Salomo dateren rond 1000 voor Chr., dan zit er zo'n tweeduizend jaar tussen de tijd waarin de oudere delen van het Oude Testament historisch gesitueerd worden en het jaartal van het oudste complete

handschrift van de Hebreeuwse bijbel. In zo'n lange periode kan er veel met een tekst gebeuren, zoals overschrijffouten, actualisering van de tekst, ideologische aanpassingen. De vraag is dus, of zo'n relatief jong handschrift wel de oorspronkelijke tekst biedt van de boeken van het Oude Testament, gesteld dat je kunt spreken van één oorspronkelijke tekst van de afzonderlijke boeken. Om een voorbeeld te geven: nog in 1943 beweerde een Amerikaanse geleerde dat een gedeelte uit het boek van Ezechiël in de derde eeuw na Chr. zou zijn toegevoegd, omdat het in een oud Grieks handschrift ontbreekt. De vraag die hier dus centraal staat is die van de geschiedenis van de tekst van het Oude Testament en de vraag naar de meest oorspronkelijke versie ervan.

Aan het einde van de negentiende eeuw werden in een rommelkamer (*geniza*) van een synagoge in Caïro meer dan honderd-duizend gedeelten van handschriften ontdekt, waarvan de oudste dateren uit de periode van de zesde tot de negende eeuw na Chr. Tussen die handschriften bevond zich een exemplaar van Jezus Sirach, dat tot die tijd alleen in de Griekse en Syrische vertalingen bekend was. Verder bevond zich daar ook het zogenaamde *Damascusgeschrift* waarvan later ook handschriften bij Qumran gevonden werden. Misschien was dit geschrift al bij een eerdere ontdekking van een aantal Dode-Zeerollen net voor het jaar 800 na Chr. aan het licht gekomen. De fragmenten van bijbelhandschriften uit deze *geniza* hebben een tekst die amper afwijkt van die van de *Codex Leningradensis*. Blijkbaar is de tekst van de Hebreeuwse bijbel in het eerste millennium van onze jaartelling zorgvuldig overgeleverd door joodse schrijvers, die Masoreten ('overleveraars') genoemd worden. De door hen overgeleverde tekst heet de *Masoretische tekst*. Blijkbaar hebben joodse geleerden één bepaalde versie van de bijbelboeken als uitgangspunt genomen, en is voor het Oude Testament in zijn geheel, of per bijbelboek afzonderlijk, één bepaald handschrift de 'mastercopy' of het 'archetype' van alle latere handschriften geworden. Deze tekst lag ook ten grondslag aan de jongere vertalingen van het Oude Testament, van na 100 na Chr., zoals de Griekse vertalingen van Aquila, Symmachus en Theodotion, en de Syrische, Aramese en Latijnse vertalingen.

Duidelijk afwijkend van deze Masoretische tekst is de He-

breeuwse tekst die de Samaritanen hebben van de eerste vijf boeken van het Oude Testament, de 'Torah' of 'Pentateuch'. De Samaritanen, die nu nog steeds in de buurt van Nabloes (het vroegere Sichem) leven, hebben zich waarschijnlijk pas rond 128 voor Chr. definitief van het jodendom afgesplitst. De boeken die zij canoniek gezag toekennen, de zogenaamde *Samaritaanse Pentateuch*, zijn geschreven in een vorm van het paleo-Hebreeuwse schrift. Inhoudelijk wijkt de Samaritaanse versie van de Pentateuch op een aantal punten opvallend af van de joodse of 'Masoretische tekst'. Deze afwijkingen zijn interessant omdat een aantal bijbelhandschriften uit Qumran opmerkelijke overeenkomsten vertoont met de tekst van de Samaritaanse Pentateuch.

Een opmerkelijk verschil tussen de Samaritaanse Pentateuch en de standaard Hebreeuwse tekst (MT) is dat de Samaritaanse versie op een aantal plaatsen is aangevuld met teksten uit andere delen van de Pentateuch. Om een voorbeeld te geven: het vijfde boek van de Pentateuch, het boek Deuteronomium, neemt een nogal eigen plaats in ten opzichte van de voorafgaande boeken Genesis tot Numeri die een min of meer doorlopend verhaal bieden. Het boek Deuteronomium biedt een lange doorlopende afscheidsrede van Mozes waarin een groot aantal voorschriften uit de voorafgaande boeken wordt herhaald (vandaar de Griekse naam 'Deutero-nomion', hetgeen 'Tweede wet' betekent). Opmerkelijk is vooral dat het boek Deuteronomium een geheel eigen stijl heeft en een heel eigen ideologie met eigen geboden heeft. Zo staan veel geboden in het teken van één centraal heiligdom (Deuteronomium 12), een voorschrift dat in de voorafgaande boeken niet zo expliciet te vinden is. Sinds het begin van de kritische bestudering van het Oude Testament in de achttiende eeuw gaat men ervan uit dat het boek Deuteronomium een geschrift uit de tijd van koning Josia is, dat diens politiek van een herenigd Israël onder één leider met één heiligdom in Jeruzalem (zie 2 Koningen 22-23) verankerd wilde zien in de woorden van Mozes. Vandaar dat er bij bestudering zoveel verschillen tussen Deuteronomium en de voorafgaande boeken te vinden zijn. Zo bieden de eerste drie hoofdstukken van Deuteronomium een historische terugblik op de periode dat het volk Israël vertrok van de berg Sinaï of Horeb naar het land Moab waar het

boek Deuteronomium gesitueerd wordt. We lezen daar in 1:6-7 dat Mozes tot de Israëlieten zegt (in de Willibrordvertaling):

De HEER onze God heeft bij de Horeb tot ons gezegd: 'U bent nu lang genoeg bij deze berg gebleven. Trek verder naar het bergland van de Amorieten ...'

In de corresponderende tekst van Numeri, waar verteld wordt dat het volk Israëel wegtrok van de berg Sinai (Numeri 10:11 en verder) vinden we deze woorden niet. Dat wil zeggen, niet in de Masoretische tekst. Maar in de Samaritaanse Pentateuch vinden we de tekst uit Deuteronomium nagenoeg exact gekopieerd en ingevoegd in de tekst van Numeri 10. Op deze wijze is de tegenspraak tussen beide delen van de Heilige Schrift vereffend. In de Samaritaanse Pentateuch vinden we meer voorbeelden van dit soort *harmonisatie* tussen delen uit de Pentateuch.

De Samaritaanse Pentateuch zal ontstaan zijn in de periode vóórdat de rabbijnen één versie van de boeken van de Hebreeuwse bijbel vastlegden als de definitieve gezaghebbende tekst waaraan geen jota of tittel meer veranderd mocht worden. Tegelijkertijd is duidelijk dat van de twee Hebreeuwse versies, namelijk die van de rabbijnen en die van de Samaritanen, de eerste de oudere versie is en de tweede in de meeste gevallen de bewerkte versie. Bijkomend probleem is dat de handschriften van de Samaritaanse Pentateuch relatief jong zijn.

Voor verdere informatie over de geschiedenis van de tekst van het Oude Testament zijn we aangewezen op oude vertalingen van de Hebreeuwse tekst in het Grieks (de Septuaginta) en andere talen. De tekst van deze vertalingen verschilt soms van de standaard Masoretische tekst. Dat zou er dan op kunnen duiden dat de Hebreeuwse tekst die als basis diende voor de vertaling afweek van de Masoretische tekst. Het is vaak ook zo dat een vertaler doelbewust afweek van die grondtekst om de bijbeltekst aan te passen aan heersende theologische opvattingen. De oudste vertaling, die in het Grieks, is over het algemeen letterlijk tot zeer letterlijk, maar bij sommige boeken wat minder. Deze Griekse vertaling is namelijk niet, zoals de Vulgata het werk van een persoon (Hiëronymus die de bijbel tussen 390 en 405 ver-

taalde), maar een verzameling van zeer verschillende vertalingen die in een periode van zo'n 350 jaar tot stand kwam.

Kortom, vóór de vondst van de Dode-Zeerollen was het onduidelijk in hoeverre afwijkingen in de oude vertalingen het gevolg waren van initiatieven van de vertalers of teruggingen op afwijkende Hebreeuwse teksten. De vondst van de bijbelteksten in de grotten rond de Dode Zee brengen ons in één klap zo'n duizend jaar dichterbij de tijd waarin de bijbelboeken zijn ontstaan. De oudste handschriften zoals 4QJer^a en 4QSam^b dateren uit de periode van 275-250 voor Chr., en zijn dus geschreven ruim voor de periode waarin men het ontstaan van de Qumrangemeenschap denkt. Daarom alleen al kan men de verschillen tussen de bijbelhandschriften van Qumran en de overgeleverde Masoretische tekst niet alleen maar toeschrijven aan de leden van de vermeende Qumransekte. De handschriften zeggen eerder iets over de overlevering van de Hebreeuwse bijbel binnen het jodendom van de periode rond het begin van de jaartelling. Bovendien bieden ze de tekst van de bijbelboeken in de oorspronkelijke Hebreeuwse (en Aramese) grondtaal. Meer dan de helft van die bijbelteksten biedt geen andere versie van de tekst van de bijbel dan die we uit de overlevering en uit onze vertalingen kennen. Dat duidt er dus op, dat de standaardtekst van de bijbelboeken oude papieren heeft. Tegelijkertijd is er een aantal bijbelhandschriften dat significant afwijkt van de Masoretische tekst en soms frappante overeenkomsten vertoont met de andere oude tekstgetuigen, met name de Septuaginta en de Samaritaanse Pentateuch. In zulke gevallen rijst de vraag of de tekst die deze oude tekstgetuigen weerspiegelen ook daadwerkelijk ouder is dan de tekst die we nu vinden in de jongere masoretische handschriften.

Voorbeeld 1: 1 Samuël 1:23-25 en 10:27-11:1 in 4QSamuël^a

Een aantal handschriften vertoont opmerkelijke overeenkomsten met de Griekse vertaling van sommige boeken. Zo wijkt de Griekse vertaling (LXX) van het boek Samuël op meerdere plaatsen af van de Hebreeuwse versie. De Griekse vertaling van Samuël is

erg letterlijk. Daarom is het niet erg waarschijnlijk dat de afwijkingen van de overgeleverde Hebreeuwse tekst het gevolg zijn van eigen initiatieven van de Griekse vertaler. Een aantal afwijkingen van de Masoretische tekst (MT) van Samuël worden ondersteund door het handschrift 4QSamuel^a. Zo bijvoorbeeld in 1 Samuël 1:23-25, in het verhaal van de geboorte van Samuël, waarin zijn moeder Hanna vraagt Samuël bij zich te mogen houden totdat het kind van de borst zou zijn:

MT (23) En haar man Elkana zei tot haar: 'Doe wat goed is in uw ogen; blijf totdat jij hem gespeend hebt; de HEER doe slechts zijn woord gestand.' De vrouw bleef dus en zoogde haar zoon, totdat zij hem speende. (24) Nadat zij hem gespeend had, nam zij hem mee, met drie stieren, één efa meel en een kruik wijn, en zij bracht hem, een kleine jongen nog, in het huis van de HEER te Silo. (25) Toen zij een stier geslacht hadden, brachten zij de knaap tot Eli. (vertaling NBG 1951)

Vergelijk dit met de tekst van de LXX en 4QSamuel^a:

(23) En haar man Elkana zei tot haar: 'Doe wat goed is in uw ogen, blijf totdat gij hem gespeend hebt; de HEER doe gestand *hetgeen uit jouw mond komt*.' De vrouw bleef dus en zoogde haar zoon, totdat zij hem speende. (24) Zij ging met hem naar Silo met *een driejarig kalf en brood, één efa meel en een kruik wijn*. En zij bracht hem naar het huis van de HEER te Silo *en de knaap was met haar*: en zij bracht hem voor de HEER en zijn vader offerde het offer zoals hij van jaar op jaar deed voor de HEER. Toen bracht hij de knaap tot Eli.'

In dit geval is een stuk tekst van de oorspronkelijke versie weggelaten in de MT doordat een keer een overschrijver bij het kopiëren versprong van de eerste keer dat het woordje 'knaap' voorkwam naar de tweede keer. 4QSamuel^a en de Griekse vertaling bieden dus de meer oorspronkelijke tekst. Zulk soort gevallen komt vaker voor in het boek Samuël. Blijkbaar hebben de rabbijnen een onzorgvuldig gekopieerd handschrift uitgekozen als standaardtekst.

In 1 Samuël 11 wordt verteld hoe Nachash, de koning van de Ammonieten, de Israëlitische stammen die woonden aan de oostzijde van de Jordaan, de Gaddieten en Rubenieten, onderdrukte. In 4QSamuel^a vinden we een alinea tekst (hieronder aangegeven met gecursiveveerd lettertype) die in de overige versies van 1 Samuël (dus ook de Griekse vertaling) ontbreekt, maar weer wel bekend lijkt te zijn geweest aan Flavius Josephus, die elementen van deze tekst opneemt in zijn hervertelling van de joodse historie (*Oudheden* 6.68):

Nachash, de koning van de Ammonieten onderdrukte de Gaddieten en Rubenieten zwaar. Hij stak hen het rechteroog uit en joeg angst en ontzetting aan in Israël. Er bleef geen Israëliet aan de overzijde van de Jordaan over van wie Nachash, de koning van de Ammonieten, niet het rechteroog had uitgestoken. Slechts zeventuizend man vluchtte voor de Ammonieten en kwam in Jabes in Gilead. Ongeveer een maand later (11:1) trok Nachash, de Ammoniet, op en belegerde Jabes in Gilead. Alle mannen van Jabes zeiden tot Nachash: 'Sluit een verbond met ons, dan zullen we ons aan jou onderwerpen.' (11:2) Nachash zei tot hen: 'Op deze voorwaarde zal ik een verbond met jullie sluiten, dat ik bij een ieder van jullie het rechteroog uitsteek, ter vernedering van Israël.'

Er is geen reden waarom de schrijver van 4QSamuel^a of een eerdere tekst op eigen initiatief zo'n passage toegevoegd zou hebben. De alinea moet in een vroeg stadium bij het overschrijven van het boek Samuël weggevallen zijn. De alinea past namelijk goed in de context en verklaart bovendien waarom koning Nachash de stad Jabes wilde belegeren. Vandaar dat verschillende moderne vertalingen (New Revised Standard Version, Zweedse Bijbelvertaling) deze alinea hebben opgenomen in de tekst.

Voorbeeld 2: Deuteronomium 32 in 4QDeut^b en 4QDeut^a

Een ogenschijnlijk kleine afwijking, maar wel een met verstrekkende consequenties, biedt de tekst van Deuteronomium 32. Het gaat hier om twee verschillende Hebreeuwse handschriften van het boek Deuteronomium en de oude Griekse vertaling van dat boek. Deuteronomium 32 bevat het lied dat Mozes vlak voor zijn dood ten gehore brengt voor het volk Israël om hen trouw aan de ene God van Israël in te prenten en het volk te wijzen op diens unieke positie. In de Masoretische tekst lezen we in de verzen 8-9:

Toen de Allerhoogste ('Elyon) aan de volken hun erfdeel toedeelde,
toen Hij de mensenkinderen (*bene 'Adam*) van elkaar scheidde,
heeft Hij de grenzen van de volken vastgesteld
naar het aantal van de zonen van Israël (*bene Yisra'el*).
Want het deel van de HEER is zijn volk,
Jakob de portie van zijn erfdeel.

In de oude Griekse vertaling van het boek Deuteronomium en een snipper uit Qumran, 4QDeut^b, lezen we echter dat de Allerhoogste ('Elyon) de volken opgedeeld heeft naar het aantal godenzonen. In plaats van de Hebreeuwse woorden *bene Yisra'el* staat er in dat handschrift *bene 'elohim*. Deze godenzonen keren terug in vers 43 in de Griekse vertaling en in een ander Qumran-fragment, 4QDeut^a:

Jubelt, gij hemelingen (*shamayim*) met Hem
en buigt voor Hem, alle goden (*kol 'elohim*)
want het bloed van zijn zonen wreekt Hij
Hij oefent wraak op zijn vijanden
Hij vergeldt degenen die Hem haten
Hij verzoent het land van zijn volk. (Deuteronomium 32:43)

De tekst van de Masoreten en alle overige tekstgetuigen (inclusief de bijbeltekst van de Samaritanen) is hier veel korter.

De voorstelling die we in de afwijkende teksten vinden, is die van een hemels hof waarin godenzonen geplaatst zijn onder een oppergod, de allerhoogste ('Elyon). Deze voorstelling is een afspiegeling van de oudoosterse cultuur waar een monarch of patriarch aan het hoofd stond van een hof of huishouding. De voorstelling van een oppergod aan het hoofd van een kring van godenzonen kennen we uit de kleitabletten die in Ugarit gevonden zijn. De tabletten dateren uit de veertiende eeuw voor Chr. en zijn geschreven in een taal die nauw verwant is aan het Hebreeuws. Sommige passages in het Oude Testament lijken haast rechtstreeks overgenomen te zijn van die oude Kanaänitische mythen, die een hof beschrijven, een hof met El als oppergod en Ba'al, letterlijk 'De Heer', als een van de godenzonen (KTU 1:1-6). Ook hebben deze goden elk hun eigen domein of erfdeel. Zo noemt Ba'al de berg Safon: 'de berg van mijn erfdeel' (KTU 1.3:III.30). Ook op andere plaatsen vinden we zo'n voorstelling, bijvoorbeeld in 1 Koningen 22:19-23, waar de profeet Micha ben Jimla beschrijft hoe hij de HEER op zijn hemelse troon zag zitten, omringd door een hemelse schare (*kol tsaba ha-shamayim*) van elkaar tegensprekende geesten (*ruchot*). In Psalm 82 is het God zelf die in de vergadering van goden staat ('*adat 'el*). Ook oudisraëlitische inscripties (Kuntillet Ajrud; Khirbet el-Qom) laten zien dat het exclusieve monotheïsme van het Oude Testament niet altijd door iedereen in oud Israël zo strikt werd beleden. In de periode voor de Babylonische ballingschap was er eerder sprake van een henotheïsme: het bestaan van andere goden naast de ene God van Israël werd niet ontkend, ze mochten alleen niet aanbeden worden.

Op grond van deze teksten is het niet onwaarschijnlijk dat ook in de oorspronkelijke tekst van Deuteronomium 32 sprake was van een voorstelling waarin de oppergod El ('Elyon) de grenzen van de volken verdeelde en het volk en land Israël-Jakob toedeelde aan de HEER (JHWH), die dan niet identiek is aan die God. De tekst van Deuteronomium 32 laat echter ook de interpretatie toe dat 'Elyon en de HEER wél identiek zijn.

Het mag duidelijk zijn, dat zo'n voorstelling voor latere generaties niet meer te verenigen viel met het exclusieve monotheïsme dat het jodendom van na de Babylonische ballingschap

kenmerkt. Om die theologische reden werden de verwijzingen naar de godenzonen subtiel omgebogen naar Israëlieten (vers 8) en naties (vers 43). Ook in dit geval hebben een paar minieme snippers uit Qumran van minder dan één A4-tje een niet te onderschatten belang, vooral ook omdat ze gesteund worden door de Griekse vertaling, die wel volledig is overgeleverd.

Voorbeeld 3: De afwijkende versie van Jeremia in 4QJeremia^b en 4QJeremia^d

Op grond van overeenkomsten als in het vorige voorbeeld zijn we met nieuwe ogen naar de oude Griekse vertaling gaan kijken en zijn we tegenwoordig veel minder terughoudend een afwijkende Griekse tekst te beschouwen als een letterlijke vertaling van een afwijkende Hebreeuwse tekst.

Een belangrijk voorbeeld in dit verband is het boek Jeremia. Van dit boek zijn in totaal zes verschillende rollen gevonden in Qumran. Eén daarvan, 4QJeremia^a is relatief goed bewaard gebleven en behoort tot de oudste handschriften die in Qumran gevonden zijn: het werd waarschijnlijk gekopieerd tussen 275 en 250 voor Chr. Net als de veel meer fragmentarische teksten 2QJeremia, 4QJeremia^c en 4QJeremia^e verschilt de tekst van dit handschrift amper van de overgeleverde Masoretische tekst. Anders gesteld is het met het fragmentje 4QJeremia^b dat de omvang van een stukje vloeiend papier heeft, 3 bij 8 centimeter.

Het bevat de slotwoorden van zo'n twaalf onder elkaar staande regels met delen van Jeremia 9:22-10:21. Als je de complete regels probeert te reconstrueren op basis van de Masoretische tekst, dan merk je dat de toch al enorm lange regels van ongelijke lengte zijn en dat er geen plaats lijkt te zijn voor de verzen 6-8. De Griekse versie van dit hoofdstuk verschilt sterk van dat van MT: het heeft een andere volgorde van de verzen en mist de verzen 6-8. Wanneer je nu de regels van 4QJer^b reconstrueert op basis van de Griekse tekst blijkt een reconstructie veel beter te kloppen.

Dat heeft grote consequenties voor een goed begrip van de tekst van het boek Jeremia. De Griekse vertaling wijkt namelijk

drastisch af van de tekst van MT. Het heeft een andere indeling van de hoofdstukken: de profetieën tegen de vreemde volken, die in de MT helemaal aan het eind van het boek Jeremia staan (Jeremia 46-51), staan in de Griekse versie in het midden (Jeremia 25:23b-32). Belangrijker is nog dat in de Griekse tekst allerlei woorden, zinnen en complete perikopen ontbreken. Zo ontbreekt in zijn geheel de passage Jeremia 33:14-26, de belofte van de HEER aan zijn volk voor het huis van David een 'Spruit van de gerechtigheid' te doen ontspruiten. Alles bij elkaar genomen is de Griekse vertaling van Jeremia ongeveer een zevende korter dan de versie die we in MT vinden. Ook op dit punt wordt de Griekse vertaling gesteund door een fragment uit Qumran van ongeveer hetzelfde formaat: 5 bij 10 centimeter: 4QJeremia^d. Het fragment bevat een gedeelte van Jeremia 43:2-10. De woorden die wel in de Masoretische tekst staan, maar ontbreken in dit fragment en in de Griekse vertaling zijn tussen <haken> geplaatst:

(43:1) Toen Jeremia geëindigd had tot het gehele volk al de woorden van de HEER <hun God> te spreken, waarmede de HEER, hun God, hem tot hen gezonden had, al die woorden, (2) zeiden Azarja, de zoon van Hosaäja, en Jochanan, de zoon van Kareach, en al de drieste mannen tot Jeremia: <Gij spreekt> leugens! De HEER, onze God, heeft u niet gezonden met de boodschap: Gaat niet naar Egypte om daar te verblijven. (3) Maar Baruch <de zoon van Neria> zet u tegen ons op met de bedoeling ons in de macht van de Chaldeeën over te geven, teneinde ons te doden en ons in ballingschap naar Babel te voeren. (4) Zo hoorden Jochanan <de zoon van Kareach> en al de legeroversten en ons gehele volk niet naar de stem van de HEER om in het land van Juda te blijven; (5) maar Jochanan <de zoon van Kareach> en al de legeroversten namen het gehele overblijfsel van Juda, hen die <van alle volken waarheen zij verstrooid waren geweest> teruggekeerd waren <om in het land van Juda te verblijven>; (6) de mannen, de vrouwen en de kinderen, de dochters van de koning en al de mensen die Nebuzaradan <de bevelhebber van de lijfwacht> bij Gedalja, de zoon van Achikam <de zoon van Safan> had achtergelaten, ook de

profeet Jeremia en Baruch, de zoon van Neria, (7) en zij trokken naar het land Egypte, want zij luisterden niet naar de stem van de HEER; en zij kwamen <tot> aan Tachpanches.

De gedeeltes die ontbreken zijn voornamelijk bijstellingen. Hun aan- of afwezigheid geven geen andere wending aan de tekst. Er zijn geen duidelijke theologische motieven aan te wijzen waarom een latere Hebreeuwse schrijver de oorspronkelijk langere tekst ingekort zou hebben. Om die reden zou je kunnen veronderstellen dat de gedeeltes die niet aanwezig zijn in de tekst van 4QJeremia^d en de Griekse vertaling, later aan de Hebreeuwse tekst zijn toegevoegd. Emanuel Tov stelt dat de twee versies van het boek Jeremia twee opeenvolgende fasen in het redactieproces van het boek Jeremia zijn. De kortere tekst van het boek Jeremia, zoals in de oude Griekse vertaling en de twee fragmenten uit Qumran, biedt een ouder stadium in het proces van redigeren en aanvullen van het boek Jeremia. Een latere schrijver zou deze kortere versie hergeordend en aangevuld hebben, zoals ook wij aan teksten sleutelen zonder die echt helemaal opnieuw te herschrijven.

Eén van de redenen om een tekst te bewerken, is het principe van *harmonisatie* tussen elkaar herhalende of tegensprekende gedeeltes in de Hebreeuwse bijbel, zoals we die in de Samaritaanse Pentateuch vinden. Dit soort harmonisatie vinden we ook in twee bijbelhandschriften uit Qumran, 4QpaleoExodus^m en 4QNumeri^p. Blijkbaar was er al lang voor het begin van de christelijke jaartelling een traditie om bijbelteksten, met behulp van verwante passages, aan te vullen en te harmoniseren.

Als we dit verschijnsel van harmonisatie leggen naast de verschillen tussen de korte en lange versie van het boek Jeremia, dan valt op dat de veronderstelde toevoegingen in de langere versie niet het karakter hebben van dit soort harmonisaties. Bovendien is het de vraag of de afwijkende versie van Jeremia wel de kortere versie is. De Griekse versie van Jeremia mag dan wel allerlei kleine, meestal onbeduidende elementen missen, het bevat ook de deuterocanonieke boeken Baruch en brief van Jeremia. Voor de Griekse vertaler die de tweede helft van het boek voor zijn rekening nam (Jeremia 29-52 in de telling van de Griekse ver-

sie), vormde in ieder geval het begin van het boek Baruch (1:1-3:8) een integraal onderdeel van het complex profetieën van en verhalen over Jeremia, aangezien hij dit gedeelte samen met de tweede helft van Jeremia vertaalde. Ook als de afwijkende versie van het boek Jeremia inderdaad wel als de kortere beschouwd moet worden, dan betekent dat nog niet automatisch dat dat de oudere versie is. Opmerkelijk genoeg stemt het oudste handschrift van Jeremia nagenoeg volledig overeen met de overgeleverde Masoretische versie. Ook is het niet ondenkbaar dat deze zeer lange tekst (het boek Jeremia is het langste boek van het Oude Testament en bevat verschillende herhalingen) doelbewust is ingekort.

Een paar conclusies

De bijbelhandschriften van Qumran laten dus een aantal opmerkelijke dingen zien: ten eerste de grote zorgvuldigheid waarmee de heilige tekst werd overgeleverd: de tekst zoals we die nu in de *Codex Leningradensis* van 1006 na Chr. Vinden, is reeds te vinden in de meerderheid van de bijbelhandschriften van Qumran en nog sterker in de handschriften van de overige vindplaatsen rond de Dode Zee. Zelfs de oudste handschriften steunen al de tekst die in de jongere overlevering te vinden is.

Tegelijkertijd is er naast deze uniformiteit ook een zekere mate van pluriformiteit: verschillende bijbelhandschriften wijken opmerkelijk af van de overgeleverde tekst. Hierboven werd een aantal voorbeelden daarvan besproken. Andere voorbeelden zoals 4QRechters^a, 1QJesaja^a, 11QPsalmen^a zijn onbesproken gebleven.

Voor een deel zijn die afwijkingen van de tekst die de standaardtekst is geworden, te verklaren vanuit een zorg voor de eenheid van de Hebreeuwse bijbel, die dan op paradoxale wijze de eenheid in de tekstoverlevering doorbreekt. Ik heb het dan over de teksten waarin geharmoniseerd is, namelijk de Samaritaanse Pentateuch, 4QpaleoExod^m, 4QNum^b en naar mijn mening ook 4QJozua^a. In een enkel geval betekende die zorg voor de eenheid van de Schrift dat een oudere henotheïstische visie

moest wijken voor een meer expliciete monotheïstische tekst: Deuteronomium 32:7-8.43. Of die zorg voor de eenheid van de Schrift ook betekende dat allerlei onbeduidende details aan de tekst werden toegevoegd, zoals misschien het geval is in de Masoretische tekst van Jeremia, is een zaak van nader onderzoek. De opbouw van het boek Jeremia volgens de Griekse vertaling met de spreuken tegen de vreemde volkeren in het midden, lijkt eerder het tegenovergestelde te impliceren: de afwijkende opbouw van het boek zoals overgeleverd in MT werd in de Griekse versie of de daaraan voorafgaande Hebreeuwse versie aangepast aan de volgorde in de overige profetenboeken waarin profetieën tegen vreemde volken middenin staan.

Als in het najaar van 2003 de Samuëlfragmenten eindelijk gepubliceerd zullen zijn, zal het werk van de ontcijfering en publicatie van de bijbelhandschriften meer dan vijftig jaar na de ontdekking van de Dode-Zeerollen dan eindelijk echt voltooid zijn. De periode van een zorgvuldige interpretatie van die teksten staat echter nog in een beginfase en zal ook in de toekomst aanleiding tot studie en discussie blijven geven.

Literatuur:

- Martin G. Abegg, Peter W. Flint & Eugene Charles Ulrich (red.), *The Dead Sea Scrolls Bible: The Oldest Known Bible Translated for the First Time into English* (San Francisco: HarperSanFrancisco, 1999).
- Eugene Ulrich, *The Dead Sea Scrolls and the Origins of the Bible* (Grand Rapids, Michigan: Eerdmans; Leiden: Brill Academic Publishers, 1999).